Kristianstad – historia och arkeologi i 1750-talets befästningsverk

Författare: Arkeolog m.m. Claes Pettersson

Vid 1700-talets mitt ingick Kristianstad i en storsatsning på rikets försvar. År 1748 fattade Riksdagen beslut om att två helt nya fästningar skulle uppföras, en vid Öresund och ytterligare en utanför Helsingfors som ett lås för Finska Viken. Dessutom gavs Kristianstad rollen som prioriterad förrådsfästning i Skåne, trots den negativa bedömning baserad på befästningarnas otillräcklighet som 1724 års fästningskommission hade avgivit. Arbetet skulle komma att kräva stora resurser och ta lång tid i anspråk.

Adolphs fäste på Gråen vid Landskrona hamn var tänkt att ersätta Citadellet. En storslagen anläggning påbörjades efter att kung Adolf Fredrik lagt grundstenen till den södra bastionen år 1754. Men inte ens tio år senare framhöll fortfikationsdirektör Johan Bernhard Virgin att projektet höll på att spränga alla tids- och kostnadsramar. Dessutom betraktades Danmark inte längre som ett lika stort hot som tidigare. Man konstaterade uppgivet att med nuvarande anslag och arbetstakt skulle Adolphs fäste stå klart först efter 340 år. Resultatet blev att fästningsbygget avstannade helt år 1788, även om det officiellt stoppades först sjutton år senare. Idag ligger vallarnas fundament likt låga vågbrytare i Sundet och visar den grundplan som aldrig fullföljdes. Ett ensamt kruttorn står i vad som kommit att bli ett koloniområde och viktigt fågelskyddsobjekt.

I skärgården vid inloppet till Helsingfors uppfördes samtidigt *Sveaborg* (Suomenlinna) som ett direkt svar på det av Peter den Store grundlagda Sankt Petersburg längst in i Finska Viken. Vad som kommit att kallas *Nordens Gibraltar* omfattar flera starkt befästa öar och utvecklades till ett av Sveriges genom tiderna mest kostsamma försvarsprojekt. Här skapades en framskjuten bas för skärgårdsflottan med varv och förrådsfaciliteter.

Bygget av Sveaborg påbörjades 1748 under ledning av överstelöjtnant Augustin Ehrensvärd. Generösa franska subsidier möjliggjorde projektet under de första nio åren och arbetet

genomfördes i rask takt. Med stora delar av befästningarna färdigställda inställdes byggnadsarbetet tillfälligt under det Pommerska kriget men återupptogs 1762 och fortskred fram till 1791, ivrigt understött av Gustav III. Fästningens kapitulation den 3 maj 1808, då både Sveaborg och skärgårdsflottan föll i ryska händer, blev en bidragande orsak till förlusten av Finland och därigenom på sikt en utlösande faktor till statskuppen 1809 då Gustav IV Adolf landsförvisades och Sverige fick sin nya grundlag.

Moderniseringen av Kristianstads befästningsverk tillhör samma historiska kontext som Sveaborg och Adolphs fäste vid Landskrona, Den kan sägas utgöra ett mellanting mellan dessa båda ytterligheter. Här skedde omfattande arbeten där de norra och södra kortsidornas verk utökades kraftigt. Men man klarade inte av att fullborda det ambitiösa utbyggnadsprojektet; när arbetet avstannade på 1790-talet hade inte långsidornas vallar och bastioner förbättrats. Orsaken var brist på ekonomiska resurser och ändrade militära behov. Dessutom inträffades den olyckliga sänkningen av Helgeås vattensystem nedom fallen vid Torsebro år 1775, då vattenståndet i vallgravarna över en natt sjönk med 0,7 m. Allt sammantaget lämnades fästningen Kristianstad i halvfärdigt skick. Alltmer omodern inträde ett sakta förfall fram till det slutliga nedläggningsbeslutet 1847. Därefter följde demoleringen av försvarsverken; hastigt genomfört i den södra delen och längs långsidorna där den nya stenstaden med dess boulevarder växte fram. De norra verken, med bastionerna Drottningen, Arvprinsen och Konungen samt stadsporten Norreport lämnades länge därhän. Här kom Wendes Artilleriregemente (A3) att husera och stora delar av vallar, gravar och utanverk fick stå orörda fram emot sekelskiftet 1900.

Det är också här, i de norra delarna av det historiska stadsområdet i Kristianstad, som omfattande arkeologiska utgrävningar med inriktning på befästningsverken har kunnat genomföras under senare år. Anledningen är att kommunen vill vitalisera en tidigare åsidosatt del av stadsrummet genom att bygga bostäder, uppföra nya Rättscentrum och förhoppningsvis även omlokalisera delar av Högskolan hit. Samtidigt är området en registrerad fornlämning

(RAÄ L1990:493 stadsbefästning) så inför varje exploatering krävs en arkeologisk insats.

De mer systematiska undersökningarna inleddes år 2016 med en markradarkartering av bastion Arvprinsen och delar av utanverken. Markradar kan enklast beskrivas som ett ekolod för bruk i fast mark. Murar, grunder, stenläggningar och nedgrävningar lokaliseras och kan jämföras med detaljerade samtida ritningar på Krigsarkivet i Stockholm där omkring 1500 akter som behandlar Kristianstad förvaras. Så skapas ett gott kunskapsunderlag inför de följande utgrävningarna när bevarade lämningar efter försvarsverken ska friläggas, dokumenteras och tolkas. Sedan 2020 har även borrkärnor från de miljöprovtagningar som normalt sker inför byggnadsarbeten i stadsmiljö kunnat utnyttjas i processen.

Den utbyggnad av stadbefästningarna som inleddes efter 1748 års beslut syftade till att ge ett bättre skydd mot fientligt artilleri. Självklart ville man också förhindra en upprepning av händelserna natten mellan den 14 och 15 augusti 1676 då danska trupper stormade och intog staden. De vallar, gravar, tio bastioner samt två raveliner som uppförts till stadens försvar på order av Christian IV under 1610-talet hade inte i någon större omfattning förändrats sedan dess och var hopplöst föråldrade. Nu flyttades försvarslinjerna ut genom att flera skikt av vallar och gravar tillkom framför huvudvallen i norr och söder. Hörnbastionerna kompletterades med ytterligare två stora bastioner till skydd för stadsportarna.

I bastion Arvprins Gustaf kunde vi sommaren 2018 för första gången genomföra en arkeologisk undersökning med fokus på 1750-talets befästningar. Utgrävningen blev en test av hur pass bra markradar fungerar som vägledning i den här sortens miljö. Strax under asfalten i vad som idag utgör en anonym parkeringsplats påträffades fästningsvallens stödmurar, vallens fyllning i form av grusblandad lera, spår efter ramper, en stor ränndal och innergårdens stenläggningar i flera nivåer. Markradarbilden visade sig stämma till 100%. Det var ett viktigt resultat i sig.

Två år senare kunde en ny markradarkartering i mellanvallen besvara en viktig fråga. Hur väl stämmer källmaterialet i

Krigsarkivet? Kan vi verkligen lita på att all information finns tillgänglig i de ritningar och skrivna redogörelser som lämnades upp till Stockholm? Svaret är som man kunde förvänta sig …nej. Vissa saker togs inte upp. Ibland förskönade man nog verkligheten lite grann. På platsen där en magasinsbyggnad från 1930-talet tidigare stått visades en bild på radarskärmen som avvek från vad vi väntat oss. Lämningarna efter en förbindelsekanal dragen tvärs genom vallen samt ett dämme som vi inte kände till från ritningsmappen på KA. Det hela tolkas som en tillfällig lösning, ett sätt att koppla samman den yttre och inre vallgraven under ett skede i byggnadsprocessen. Och dämmet kan nog ses som ett stopp över vintern på en byggnadsetapp. Praktiska lösningar, saker man måste

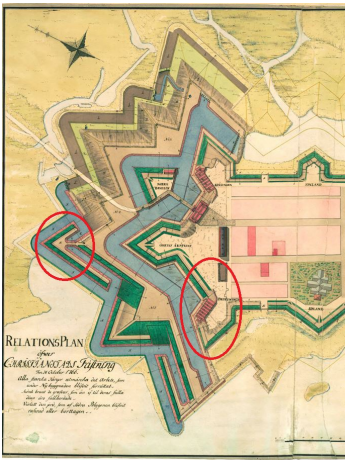

Bild 1: Relationsplan över Christianstads fästning, upprättad 1766 (detalj). De norra verken med Contregarden och bastion Drottningen markerade. Notera att de stora kasematterna liksom stadsporten Norreport ännu inte byggts in i vallarna. Originalet i Krigsarkivet.

Bild 2: Den sommaren 2021 frilagda Contregarden med utanförliggande vallgrav. Omkring 1,5 m av vallanläggningens ursprungliga höjd fanns bevarad under asfalt och bärlager. Foto: Claes Pettersson

Sommaren 2021 kunde vi så frilägga 900 m^2 försvarsverk byggt längst ut i våtmarkerna norr om Kristianstad. En contregarde, en vinklad vallanläggning i främsta försvarslinjen som avsågs få en bestyckning av 14 lätta kanoner. Med denna utgrävning, som skedde på platsen där Rättscentrum nu uppförs, blev det möjligt att erhålla detaljkunskaper om hur man gått till väga vid bygget för

omkring 270 år sedan. Överraskande nog saknades rustbäddar helt. Varken timmer eller risknippen hade lagts ut under vallen för att öka markens bärighet. I stället hade man schaktat fram den fasta varviga lera som återfinns under stora delar av stadsområdet. På den hade man placerat vallens kärna av grusblandad lera. På utsidan, mot en eventuell fiende, hade ett fyra meter tjockt skikt av ren grå, plastisk lera placerats. Detta mjuka material var sannolikt avsett att fungera som ett kulfång där inkommande projektiler fångades upp och förlorade sin rörelseenergi utan att vålla några större skador. Som ett ytskikt hade skuren grästorv staplats på vallens utsida, torv som hämtats från strandnära betesmarker att döma av de växter som kunnat identifieras vid våra analyser. Häri ligger en intressant aspekt på fästningsbygget – hur påverkades omlandet av ett storskaligt projekt som detta? En enkel uppskattning visar att det krävts torv från 4 hektar betesmark bara för att täcka de 85 löpmeter av contregarden som vi frilade vid utgrävningen 2021. En bråkdel av vallarnas totala längd. Detta är bara ett exempel på byggnadsmaterial som man haft behov av vid byggnationen. Material som fått hämtas upp och transporteras in till staden. Här finns ett lika intressant som viktigt ämne för vidare forskning – hur en hel region har mobiliserats för att utföra arbeten och transporter och hur detta påverkat liv och livsmiljö ute i fästningsstadens omland.

Den senaste utgrävningen i Kristianstads norra befästningslinje genomfördes för drygt tre månaders sedan, i maj 2022. Intill vattenverket planerar kommunen att bygga ett nytt parkeringshus. Men strax under asfalten finns resterna efter den danska hörnbastionen *Dronningen*, byggd i slutet av 1610-talet. På dess fundament uppfördes den utökade och moderniserade svenska ersättaren ett och ett halvt sekel senare, bastion Drottningen med sin stora tegelmurade kasematt. Efter att fästningen lagts ner år 1847 stod stadens första vattentorn på huvudvallen och kasematten användes för en tid som maskinhus. På den förutvarande innergården anlades dammar och andra anordningar för vattenrening.

Inför den arkeologiska förundersökningen fanns ett gediget kunskapsunderlag. Det baserades på Krigsarkivets ritningar, på

kartering med markradar och analys av borrkärnor från miljöprovtagningen. Utifrån detta kunde sökschakten placeras där de förväntades ge mest information för framtida insatser. Resultaten motsvarade också våra högt ställda förväntningar!

För första gången påträffades fundament från de danska befästningarna. Det blev tydligt hur noga man på 1750-talet tagit tillvara allt byggnadsmaterial som kunde återanvändas. Bara löst kalkbruk och små tegelflisor täckte murarnas breda stensyllar. I ett av schakten kunde vi rensa en sektion genom den nedre delen av *Dronningens* jordvall. Här såg man tydligt hur olika lass av jord lämpats av och hur man trampat runt i tillfälliga, leriga markytor på byggarbetsplatsen. Dessutom stod det klart att Norra Kasern, en av stadens mest sevärda militära byggnader uppförd på 1760-talet, hade placerats exakt ovanpå den nerschaktade danska norra huvudvallen. På en plats som Kristianstad har man varit noga med att utnyttja bra underlag. Varför tvingas till att påla när det finns en rejält tilltagen fästningsvall att bygga på?

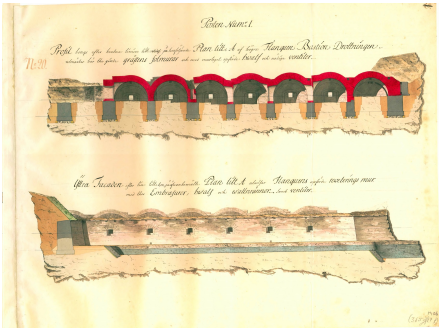

Bild 3: Kasematten i bastion Drottningen. Fasad mot vallgraven och snitt genom dess sex tunnvälvda kanonvärn, ett förrådsrum till höger och ett vaktrum till vänster.
Original i Krigsarkivet.

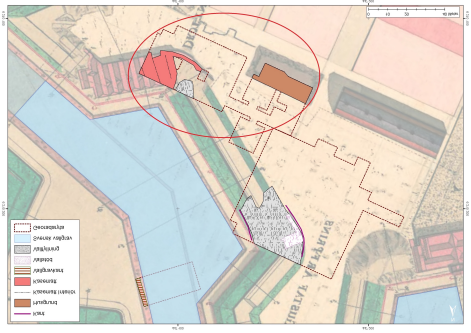

Bild 4: Tolkade resultat från kartering med markradar, inlagda på 1766 års relationsritning över fästningsbygget.
Bearbetning Lars Winroth, Modern Arkeologi.

Från den svenska epokens bastion koncentrerade vi insatserna på kasematten vid Drottningens norra flank. Det handlade om en murad byggnad med åtta tunnvälvda rum, sex värn för de kanoner som skulle avge flankerande eld utefter den nya huvudvallens kurtinmur samt ett förråd i öster och ett vaktrum i väster. Vi kunde snabbt konstatera att mellanväggarna i rummen ännu stod till 1,2 m

höjd över det ursprungliga tegelgolvet. Här hade man inte brytt sig om att ta tillvara något; kasemattens valv hade bara knäckts och störtat ner. I golven syntes anordningar som tolkades som styrspår, avsedda att kontrollera pjäsernas rekylbana. I väggarna fanns djupa nischer, botten på de ventilationsschakt som syns på ritningarna i Krigsarkivet. Dessutom satt anfangen till tunnvalven kvar. I det sista schakt som togs upp påträffades porten in till förrådsrummet med tröskeln och ett av de gångjärn som burit den tunga dubbelporten ännu på plats.

Bild 5: Schakt från sommaren 2022 med murar och golv från kasematten frilagda. Inmätning med GPS pågår. Kasemattens ruin fortsätter in under Vattentornsvägen och parkerings-platsen på andra sidan. Foto: Claes Pettersson

I skrivande stund är den tekniska rapporten över den senaste utgrävningen under utarbetande. Men länsstyrelsen förordar en fullständig utgrävning av fästningsruinerna innan parkeringshuset kan börja uppföras. Chansen finns att i alla fall delar av dessa lämningar kan bevaras och synliggöras i nybygget. Det skulle ge möjlighet att lyfta fram Kristianstads konfliktfyllda historia i en stad där det centrala, militära temat i hög grad har tonats ner sedan sekelskiftet. Tillsammans med den på 1990-talet återskapade bastion Konungen i stadsområdets nordöstra hörn skulle en synliggjord ruin från dess motsvarighet i nordväst, bastion

Drottningen, bidra med något autentiskt. Med äkta murar från den en gång så betydelsefulla fästningsstad som gavs namnet *Christianstad* efter grundläggaren.

Rekommenderad läsning:

Andersson, T. & Lindbom, G. 1976. *Boken om Kristianstad.* Stockholm.

Andersson, T. 1956. Kristianstads fästning under 1700-talet. I *Föreningen Gamla Christianstad. Årsskrift 9*. Kristianstad

Engkvist, S., Nilsson, I-M., Pettersson, C. 2014 A Tale of Two Cities. The Troubled Origins of City Fortresses on Both Sides of a Border. I Broberg, E. & Nilsson, L. (red.) *City Fortresses in the Baltic Sea Region*. Stockholm.

Friström; S. 1996 Fästningshistoria. *Föreningen Gamla Christianstads årsbok 1996*. Kristianstad.

Friström, S. 2007. *Kristianstad. Christians stad*. Del 2. Lönsboda.

Persson, S., Juhlin Alftberg, J. 2014 *Undsättningen. Det danska fälttåget till Kristianstad 1678*. Lund

Rosenberg, B. 2006 *Gamla Kristianstad och Åhus*. Kristianstad.

Rosengren, P. 2017 *Spåren av det förflutna. Militärstaden Kristianstad genom seklerna*. Stockholm.